

การนำมาใช้วะสะฎียะฮ์ในพหุสังคม: กรณีศึกษาครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียน ของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1

วันที่รับบทความ : 19 กุมภาพันธ์ 2563 ■ วันที่แก้ไขบทความ : 25 เมษายน 2563 ■ วันที่ตอบรับบทความ : 15 พฤษภาคม 2563

*อีเมล ผู้เขียนหลัก: ali_katih@hotmail.com

อิสมาแอ กาเตะ¹

นุমান หะยีมะแซ²

บทคัดย่อ

บทความวิจัยมีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาระดับการนำมาใช้วะสะฎียะฮ์ของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1 เป็นการศึกษาวิจัยเชิงปริมาณ ผนวกด้วยเชิงคุณภาพ การศึกษาเชิงปริมาณใช้แบบสอบถามกับครูอิสลามศึกษาในพื้นที่วิจัยจำนวน 106 คน ส่วนเชิงคุณภาพได้ศึกษาข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและจากการสัมภาษณ์กลุ่มจำนวน 15 ท่าน ประกอบด้วย ผู้บริหารโรงเรียน 3 ท่าน ครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1 ที่สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ จำนวน 5 ท่าน และในประเทศจำนวน 7 ท่าน ในขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล ใช้แนวการวิเคราะห์เชิงพรรณนาบรรยายตามประเด็น ต่าง ๆ ภายในกรอบวัตถุประสงค์ ผลการวิจัยพบว่าครูอิสลามศึกษา มีการนำมาใช้วะสะฎียะฮ์ของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1 ในระดับมาก ทั้งนี้มีการใช้ชื่อเรียกที่แตกต่างกัน แต่มีนัยที่เหมือนกันในรายประเด็นปลีกย่อยยังมีที่ขาดความเข้าใจ จำเป็นที่ครูและผู้บริหารสถานศึกษาต้องทำความเข้าใจ ตลอดจนการพัฒนาหลักสูตรในอนาคตให้มีความชัดเจนมากขึ้นและสามารถนำมาปฏิบัติได้จริง

คำสำคัญ: วะสะฎียะฮ์, สังคมพหุวัฒนธรรม

¹Ph.D. (อิสลามศึกษา) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อาจารย์ประจำหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต และหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาอิสลามศึกษา คณะวิทยาการอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

²Ph.D. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อาจารย์ประจำหลักสูตรปริญญาตรี สาขามลายูศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี อีเมล: hayimas@hotmail.com

Adaptation of Wasatiyyah Islami-ah among Intensive Islamic-Studies-Program Teachers in the Government Schools in the Pattani Area 1

Received: February 19, 2020; ■ Revised: April 25, 2020; ■ Accepted: May 15, 2020

Author E-mail: ali_katih@hotmail.com

Ismael Katih¹

Numan Hayeemase²

Abstract

This research article is aimed at studying the adaptation of Wasatiyyah Islami-ah among Intensive Islamic-Studies-Program teachers in the government schools in the Pattani Area 1. The study is about quantitative and supported by qualitative data based on documents and group interviews on group targets whose are among Intensive Islamic-Studies-Program teachers, with 5 having graduated oversea and 7 from domestic institutions, and their 3 school administrators currently posted in the government schools Area 1. Later on, descriptive analysis has been done on the basis of major and minor topics. The study found that the teachers practices Wasatiah Islamiah within the school areas at high level however, it may be used under different name in replacement of the word “Wasatiah Islamiah”. In particular areas of Wasatiah Islamiah, they still misconcept and need to be learnt more both among teachers and administrators alongside to improve its contents into the school curriculum for the sustainable practice.

Key words: Wasatiyyah, Multicultural society.

¹ Ph.D. (Islamic Studies). Asistantant Professor at Faculty of Islamic Sciences, Prince of Songkla University Pattani Campus, Pattani, Thailand.

² Ph.D. (Southeast Asian History). Asistantant Professor at Faculty of Islamic Sciences, Prince of Songkla University Pattani Campus, Pattani, Thailand. Email: hayimas@hotmail.com

1. ปัญหาและความเป็นมาของปัญหา

การยอมรับความหลากหลายทางสังคมถือเป็นหลักการสำคัญของอิสลาม ไม่ว่าความหลากหลายดังกล่าวจะเป็นความหลากหลายในรูปแบบใด ความหลากหลายทางสีผิว ชาติพันธุ์ ภาษา วัฒนธรรม ประเพณีหรือแม้แต่ความหลากหลายทางด้านศาสนา อิสลามมิได้ปฏิเสธความหลากหลายดังกล่าวแต่อย่างใด (Ibn Kasir, 2002: 4/363)

การจัดการศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ได้แก่ จังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส มีความแตกต่างจากภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย ทั้งนี้เนื่องจากโครงสร้างทางสังคมในพื้นที่ดังกล่าวมีลักษณะพิเศษ คือประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม ใช้ภาษามลายู อักษรยะยาวี ในชีวิตประจำวัน มีขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมต่างกันออกไปจากถิ่นอื่น ๆ จำเป็นที่จะต้องยึดหลักการจัดการศึกษาเชิงบูรณาการกับวิถีชีวิต อัตลักษณ์ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความต้องการของท้องถิ่น และประชาชนที่มีลักษณะเฉพาะบนพื้นฐานของหลักการทางศาสนาที่เชื่อมโยงเข้ากับวิชาสามัญและวิชาชีพที่ยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยให้มีการบริหารจัดการในลักษณะพิเศษที่แตกต่างไปจากพื้นที่อื่น ๆ และใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาสมาชิกของสังคมให้เกิดการเรียนรู้และเข้าใจซึ่งกันและกัน เข้าใจสังคมที่ตนเองอาศัยอยู่และเป็นเครื่องมือที่หล่อหลอมจิตใจและความรู้สึกของคนที่อยู่ในสังคมเดียวกันแม้จะแตกต่างกันทางด้านศาสนา ภาษา ประเพณีและวัฒนธรรม ก็ต้องให้มีความรู้สึกผูกพันและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพื่อสร้างเอกภาพให้เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาประเทศชาติโดยรวม (ศิลป์ชัย สุวรรณณณิ, จรัส อติวิทยากรณ์, และอิศรภักดิ์ รินไธสง, 2557)

อิสลามเป็นศาสนาที่มุ่งหวังให้ทุกคนอยู่ร่วมกันในสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมได้อย่างสันติการศึกษาด้านศาสนาจึงเป็นสิ่งสำคัญและถือเป็นหน้าที่ของผู้นับถือศาสนาอิสลามทุกคนจะต้องเรียนรู้ เพื่อนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตที่สมบูรณ์ รัฐบาลได้ให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาที่สอดคล้องกับอัตลักษณ์และความต้องการของชุมชนมาเป็นเวลายาวนานกว่า 30 ปีโดยปัจจุบันได้เปิดโอกาสให้สถานศึกษาสามารถจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาในระบบโรงเรียน 2 มิติ

มิติแรก เป็นการเรียนรู้เพื่อเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตกำหนดให้ผู้เรียนที่นับถือศาสนาอิสลามได้เรียนรู้อิสลามศึกษาในสาระที่ 1: ศาสนา ศีลธรรม จริยธรรม กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรมที่มุ่งเน้นมาตรฐานผู้เรียนให้เป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้มีความรู้และเข้าใจหลักการศรัทธาหลักปฏิบัติและหลักคุณธรรมจริยธรรมเพื่อยึดถือเป็นระบบแห่งชีวิตสามารถนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้อย่างถูกต้อง

มิติที่สอง เป็นการเรียนรู้อิสลามศึกษาแบบเข้มโดยสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐานได้จัดทำหลักสูตรอิสลามศึกษาตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2551 ซึ่งได้มีการลงนามประกาศใช้หลักสูตรไปเรียบร้อยแล้วเป็นการจัดการศึกษาด้านศาสนาอิสลามให้กับผู้เรียนควบคู่ไปพร้อมกับการเรียนวิชาสามัญในโรงเรียนของรัฐทั้งระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาที่มีความพร้อมและเป็นที่ต้องการของชุมชนเมื่อผู้เรียนจบหลักสูตรจะได้รับวุฒิการศึกษาทั้งด้านวิชาสามัญและศาสนา คือ จบระดับประถมศึกษาปีที่ 6 จะได้รับวุฒิอิสลามศึกษาตอนต้น (อับติดาอียะฮ์) จบระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 จะได้รับวุฒิอิสลามศึกษาตอนกลาง (มุตตะวัชชีฎะฮ์) และจบระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 จะได้รับวุฒิอิสลาม

ศึกษาตอนปลาย (ชานาวิยะฮ) (ฟาฏินา วงศ์เลขา: 2552)

จากปรากฏการณ์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า โรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่เขต 1 จังหวัดปัตตานี (สพฐ. เขต 1) เป็นโรงเรียนที่ใช้หลักสูตรอิสลามศึกษาแบบเข้ม โดยภาพรวมแล้วสภาพสังคมเป็นชุมชนเมืองที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ประเพณีความเชื่อ และวิถีชีวิตต่างกัน ผู้วิจัยจึงสนใจจะทำการศึกษาค้นคว้าองค์ความรู้ใหม่หาแนวทางการพัฒนาการนำมาใช้ของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐ (สพฐ. ปัตตานีเขต 1) เกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์อิสลามในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในพหุสังคม

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาระดับการนำมาใช้วะสะฎียะฮ์อิสลามของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานีเขต 1

3.ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “การนำมาใช้วะสะฎียะฮ์อิสลามของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1” มีระเบียบวิธีวิจัยเชิงสำรวจโดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. การวิจัยในครั้งนี้เป็นวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) เพื่อมุ่งศึกษาระดับความรู้เกี่ยวกับหลักการวะสะฎียะฮ์อิสลามพื้นฐานการอยู่ร่วมกันอย่างสันติภาพในสังคมพหุวัฒนธรรม และระดับการนำหลักการวะสะฎียะฮ์อิสลามพื้นฐานมาใช้ของครูอิสลามศึกษาโรงเรียนของรัฐพื้นที่จังหวัดปัตตานีโดยใช้แบบสอบถาม

2. ประชากร ประชากรคือครูอิสลามศึกษาในโรงเรียนของรัฐแบบเข้มในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานีจำนวนทั้งหมด 144 คน จากโรงเรียนของรัฐในจังหวัดปัตตานี

เขตพื้นที่การศึกษา 1 ทั้งหมด 46 โรงเรียน (ที่มา: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน(รายชื่อโรงเรียนเปิดสอนอิสลามศึกษาแบบเข้มในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้)

3. กลุ่มตัวอย่าง กลุ่มตัวอย่างในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยใช้วิธีการหากลุ่มตัวอย่าง โดยใช้สูตรการหากลุ่มตัวอย่างของทาโร ยามาเน่ (Taro Yamane) ส่วนหน่วยศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ คือโรงเรียนของรัฐที่เปิดสอนหลักสูตรอิสลามศึกษา (แบบเข้ม) สังกัดเขตพื้นที่การศึกษาเขต 1 จังหวัดปัตตานี โรงเรียนของรัฐที่เปิดสอนหลักสูตรอิสลามศึกษาแบบเข้มทั้งหมด นำจำนวนประชากรทั้งหมดมาคำนวณใช้สูตรทาโร ยามาเน่ (Taro Yamane, อ้างถึงใน สุทรนุ ศรีไสย์, 2551) กำหนดขอบเขตความคลาดเคลื่อน 0.05 สูตรการคำนวณหา กลุ่มตัวอย่าง ได้กลุ่มตัวอย่างจำนวน 106 คน

4. การสร้างเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล

4.1 การสร้างแบบสอบถาม

เครื่องมือที่ใช้แบบสอบถามครั้งนี้ผู้วิจัยได้สังเคราะห์จากหลักการวะสะฎียะฮ์อิสลามจากเอกสารตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทั้งภาษาไทย อาหรับ มลายู และภาษาอังกฤษ นำมาทำแบบสอบถาม เพื่อวัดระดับการนำหลักการวะสะฎียะฮ์อิสลามมาใช้ของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐ เมื่อได้ร่างแบบสอบถามแล้ว จะเสนอให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบเครื่องมือจำนวน 3 ท่านพิจารณาตรวจสอบความเที่ยงตรงตามเนื้อหา (Content Validity) โดยใช้ดัชนีความสอดคล้องระหว่างข้อคำถามกับประเด็นหลักของเนื้อหา (พวงรัตน์ ทวีรัตน์, 2540: 117) และผลการวิเคราะห์ค่า IOC พบว่า ทุกข้อคำถามมีมากกว่า 0.6 ซึ่งแสดงว่ามีค่าความเที่ยงตรง จากนั้นก็ปรับปรุงแก้ไขเครื่องมือการวิจัยตามข้อเสนอแนะของผู้เชี่ยวชาญแล้วทำการทดลองใช้ (Try out) กับกลุ่มตัวอย่างในโรงเรียนสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาที่ไม่ใช้กลุ่ม

ตัวอย่าง จำนวน 30 คน เพื่อหาค่าความเชื่อมั่นของเครื่องมือ (Reliability) ด้วยวิธีการหาค่าสัมประสิทธิ์แอลฟา (Coefficient of Alpha) ใช้สูตรของครอนบาค (Cronbach) ได้ค่าความเชื่อมั่น (Reliability) ของแบบสอบถามทั้งฉบับ ต่อด้วยการปรับปรุงแก้ไขเครื่องมืออีกครั้ง ก่อนที่จะสร้างเครื่องมือฉบับสมบูรณ์เพื่อนำไปเก็บข้อมูลต่อไป ซึ่งผลการทดสอบค่าความเชื่อมั่น 0.80

4.2 แบบคำถามการสนทนากลุ่ม

ผู้วิจัยได้กำหนดคำถามแบบปลายเปิด โดยยึดแนวคำถามตามที่ได้ออกแบบกับการออกแบบสอบถาม ประเด็นการซักถามเป็นเรื่องการนำมาใช้วะสะฎียะฮ์อิสลามของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐ โดยเป็นโรงเรียนที่อยู่ในจังหวัดปัตตานี เขต 1 ผู้ร่วมสนทนาครั้งนี้ประกอบด้วย ผู้บริหารโรงเรียน 3 ท่าน ครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1 ที่สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ จำนวน 5 ท่าน และในประเทศ จำนวน 7 ท่าน

4.3 การวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสอบถาม

เมื่อรวบรวมแบบสอบถามจากการตอบของกลุ่มประชากรเป้าหมายแล้ว ผู้วิจัยจะได้ทำการตรวจสอบความสมบูรณ์ของแบบสอบถาม จากนั้นทำการกำหนดหมายเลขประจำแบบสอบถาม เพื่อเตรียมนำไปวิเคราะห์ข้อมูลการวิเคราะห์หาค่าเฉลี่ย $\bar{x}$ กับค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) โดยใช้กฎเกณฑ์ในการแปลข้อมูลดังนี้

ค่าเฉลี่ย 3.51 – 4.00 หมายถึง นำมาใช้มาก
ค่าเฉลี่ย 2.51 – 3.50 หมายถึง นำมาใช้ค่อนข้างบ่อย
ค่าเฉลี่ย 1.51 – 2.50 หมายถึง นำมาใช้ปานกลาง
ค่าเฉลี่ย 1.00 – 1.50 หมายถึง ใช้้น้อยมาก

ส่วนข้อมูลจากการสัมภาษณ์หรือสนทนากลุ่มนำมาแยกเป็นประเด็นการตั้งคำถามสรุปเป็นรายชื่อ

ซึ่งรายชื่อดังกล่าวนี้จะตรงกับประเด็นจากการตอบแบบสอบถามเช่นกัน เพียงแต่ในการสนทนากลุ่มอาจมีรายละเอียด การตั้งข้อสังเกต และยกตัวอย่างประกอบ ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มสามารถนำมาสนับสนุนผลการวิจัยเชิงปริมาณได้เป็นอย่างดี

6. ผลการวิจัยและการอภิปรายผล

ผลการวิจัยการนำมาใช้วะสะฎียะฮ์อิสลามของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1 จากข้อมูลแบบสอบถามและการสนทนากลุ่มสามารถแยกผลการวิจัยตามประเด็นคำถามดังต่อไปนี้

1) ด้านการนำมาใช้ในการส่งเสริมในสถานศึกษาและการนำมาใช้กับนักเรียน

ด้านการนำมาใช้ในการส่งเสริมในสถานศึกษาและกับนักเรียน คือ ท่านกำหนดวัตถุประสงค์การนำหลักการวะสะฎียะฮ์อิสลามมาปรับใช้ในโรงเรียน ($\bar{x} = 3.75$, S.D. = .97) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก รองลงมาท่านกำหนดหลักการปฏิบัติตนของครูและนักเรียนที่สอดคล้องกับหลักวะสะฎียะฮ์อิสลามมาปรับใช้ในโรงเรียน ($\bar{x} = 3.68$, S.D. = .97) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก ท่านให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติตามหลักวะสะฎียะฮ์อิสลามของครูและนักเรียนอย่างเคร่งครัด ($\bar{x} = 3.42$, S.D. = .96) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านมีการส่งเสริมให้บุคลากรครูนำกระบวนการวะสะฎียะฮ์อิสลามมาปรับใช้ในกิจกรรม ($\bar{x} = 3.41$, S.D. = .97) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านจัดกิจกรรมให้ความรู้แก่บุคลากรครู และนักเรียนวะสะฎียะฮ์อิสลามอย่างสม่ำเสมอ และต่อเนื่อง ($\bar{x} = 3.37$, S.D. = 2.91) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านมีการติดตามการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตร และการจัดกิจกรรมที่เน้นตามกระบวนการ

วะสะฎียะฮ์อิสลาม ($\bar{x}=3.18$, S.D.=.98) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านมีการชี้แจง แนะนำแนวทางการนำหลักการวะสะฎียะฮ์ มาปรับใช้ในโรงเรียน ($\bar{x}=3.34$, S.D.=.99) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านเคยติดตามข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์อิสลาม ($\bar{x}=3.33$, S.D.=1.18) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านมีการติดตามการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตร และการจัดกิจกรรมที่เน้นตามกระบวนการวะสะฎียะฮ์อิสลาม ($\bar{x}=3.18$, S.D.=.98) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านได้จัดกิจกรรมบรรยายให้ความรู้แก่นักเรียนในเรื่องวะสะฎียะฮ์อิสลามตามวาระโอกาสอย่างเหมาะสม ($\bar{x}=3.09$, S.D.= 1.03) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย ท่านเคยเข้าร่วมสัมมนาหรือเข้าร่วมกิจกรรมเกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์อิสลาม ($\bar{x}=2.93$, S.D.= 1.15) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับการสนทนากลุ่มพบว่า ครูอิสลามศึกษาแบบเข้มโรงเรียนของรัฐเขต 1 ได้รับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักวะสะฎียะฮ์อิสลามตั้งแต่สมัยเรียนในระดับปริญญาตรีอิสลามศึกษาและบางท่านได้รับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์อิสลามจากการไปอบรมสัมมนา และจากแหล่งข้อมูลวิชาการต่าง ๆ ซึ่งอาจมีการใช้ชื่อที่แตกต่างกันเช่น หลักจริยธรรม หลักสากลในการอยู่ร่วมกัน และ หลักความเท่าเทียมกัน เป็นต้น แต่ความหมายที่แท้จริงคือหลักวะสะฎียะฮ์อิสลามนั่นเอง ครูอิสลามศึกษาส่วนใหญ่ได้นำข้อมูลเกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์อิสลามดังกล่าวมาเผยแพร่ในการจัดการเรียนการสอนแต่ไม่ได้ใช้ชื่อวะสะฎียะฮ์ แต่โดยนัยก็คือ หลักการเดียวกัน เช่น การสอนให้ผู้เรียนมีคุณธรรมจริยธรรมต่อครูบาอาจารย์ มีวินัยมีความเคารพต่อกฎระเบียบของโรงเรียนและได้สอนวิธีการต่าง ๆ ให้กับนักเรียนโดยเฉพาะเวลาครู

นำพานักเรียนเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ของโรงเรียน บางครั้งได้เสริมในรายวิชาต่าง ๆ และนำมาบูรณาการเช่นในรายวิชาจริยธรรม เกี่ยวกับการประหยัดคือความพอดี และเสริมสร้างความเข้าใจให้อยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม (สรุปผลการสัมภาษณ์กลุ่ม ครูอิสลามศึกษาแบบเข้มโรงเรียนของรัฐ วันที่ 6 เดือน มีนาคม 2562 ณ ร้านอาหาร @Home ปัตตานี)

เมื่อพิจารณาปรากฏการณ์ข้างต้นจะเห็นได้ว่าการปรากฏมีผู้ใดที่มีพื้นฐานแตกต่างกัน โดยเฉพาะการยึดมั่นในศาสนา ในองค์กรชาตองค์ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมอาจนำมาซึ่งความไม่พอใจแก่กันได้ เช่น การพูดคุยและการพบปะในโรงเรียน ดังนั้นผู้ที่เป็นครูและผู้ที่เกี่ยวข้องต้องให้ความสำคัญกับการเผยแพร่องค์ความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับหลักวะสะฎียะฮ์อิสลาม ในประเด็นการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ดังที่อัลดุลละฮะ หนุมสุซ (2557:21) ได้อธิบายว่า การรณรงค์เพื่อเผยแพร่และทำความเข้าใจต่อเรื่องวะสะฎียะฮ์อิสลามมีความจำเป็นอย่างยิ่งยวด โดยเฉพาะในสภาวะของสังคมปัจจุบันที่มีความขัดแย้งและแตกแยกกันเป็นฝักเป็นฝ่ายค่อนข้างสูง ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ มากมาย ทำอย่างไรที่หลักคำสอนอันทรงคุณค่านี้จะถูกนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต และต่อการทำงานเพื่ออิสลาม เป็นความรับผิดชอบของผู้รู้และนักวิชาการอิสลามที่จะต้องสนใจเรื่องหลักคำสอนดุลยธรรม และทางสายกลางที่มีปรากฏอยู่ในตัวบทอัลกุรอาน เพื่อนำมาเผยแพร่ในหมู่สาธารณชนให้มากยิ่งขึ้น ความรู้ความเข้าใจในด้านนี้น่าจะก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดมากกว่าความรู้ความเข้าใจในหลาย ๆ ด้านที่สร้างเงื่อนไขความแตกต่าง

และนำไปสู่ความแตกแยกในที่สุด (อับดุลเลาะ หนุ่มสุข , 2557: 21)

เมื่อพิจารณาโดยรวมแล้วยังพบว่าสถานการณ์องค์ความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันและการนำมาใช้ในโรงเรียนของรัฐหลักสูตรอิสลามศึกษาแบบเข้ม มีความรู้ความเข้าใจไม่ทั่วถึง บุคลากรบางคนขาดองค์ความรู้ความเข้าใจที่ดี ซึ่งอาจส่งผลเสียต่อการอยู่ร่วมกันในระยะยาว ทั้งนี้ อธิปัตย์ คลีสุนทร (2552:123) ได้เคยสรุปในประเด็นนี้ว่าการศึกษาคหฺวะณธรรม เป็นการจัดการศึกษาที่เน้นการยอมรับความแตกต่างในพื้นฐานทางสังคม บนพื้นฐานของการยอมรับสิทธิเสรีภาพ และหน้าที่ของแต่ละบุคคล โดยให้โอกาสชนกลุ่มน้อยซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่ที่แตกต่างกัน ได้รับการพัฒนาทุกด้าน เพื่อนำไปสู่ความเท่าเทียมกันของทุกคนในสังคม และจะเป็นหนทางหนึ่งที่จะนำไปสู่ความเป็นสังคมที่มีความสมบูรณ์ มีคุณค่าและความสวยงามบนความแตกต่าง หลากหลาย มีศักยภาพ และสามารถนำความแตกต่างมาสร้างความเจริญก้าวหน้า ได้อย่างยั่งยืนแน่นอน

นอกจากนี้ ผลการศึกษาสามารถสะท้อนถึงแนวคิดของครูอิสลามศึกษาที่ประสงค์จะพัฒนาองค์ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์อิสลามหรืออิสลามสายกลางกับการอยู่ร่วมกันใน พหุสังคม ซึ่งถือเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในสถานการณ์และในพื้นที่ที่มีความขัดแย้ง ดังที่นายอาซิส พิทักษ์คุมพล จุฬาราชมนตรี ระบุว่า สถาบันวะสะฎียะฮ์เพื่อสันติภาพและการพัฒนา ทำงานสอดคล้องกับแนวทางของสำนักจุฬาราชมนตรี โดยมีแผนการพัฒนาและยุทธศาสตร์การดำเนินงานด้านความคิดสายกลางในอิสลาม เพื่อเผยแพร่ให้สังคมได้เกิดความรู้ ความเข้าใจ

ในหลักคำสอนของศาสนาอิสลาม ดำรงอยู่ในทางสายกลางของทุกมิติคำสอน ทั้งเรื่องการปฏิบัติศาสนกิจ และการดำเนินชีวิต (ฟาฏินา วงศ์เลขา, 2552)

ความแตกต่างทางความเชื่อและความคิดของมนุษย์นั้นคือธรรมชาติที่พระองค์อัลลอฮ์ทรงกำหนดตั้งอัลลอฮ์ตรัสความว่า “และหากพระเจ้าของเจ้าทรงประสงค์แน่นอนพระองค์จะทรงทำให้ปวงมนุษย์เป็นประชาชาติเดียวกัน แต่พวกเขาก็ยังคงขัดแย้งกัน เว้นแต่ผู้ที่พระเจ้าของเจ้ามีเมตตา และเช่นนั้นแหละพระองค์ทรงบังเกิดพวกเขาและลิตีตของพระเจ้า ทรงกำหนดไว้สมบูรณ์แล้ว แน่แน่นอนข้าจะให้รกรนั้นเต็มไปด้วยพวกญินและมนุษย์ทั้งหมด”(สุต:118-119)

จากโองการดังกล่าวจะเห็นได้ว่า โดยธรรมชาติแล้วมนุษย์มีความแตกต่างในด้านความคิด ความเชื่อทางศาสนา วัฒนธรรมอย่างสม่ำเสมอและความแตกต่างในเรื่องนิกายหรือความคิดเห็นเป็นเรื่องปกติ (Ibn kasir.2002: 4/363) และอย่างที่ทราบโดยทั่วกันว่าความหลากหลายความแตกต่างนั้นเป็นพระเดชานุภาพของพระองค์อัลลอฮ์ที่จะทรงให้มวลมนุษย์ได้ตระหนักไตร่ตรองคำนึงประการดังกล่าว หากว่าใครคิดจะขจัดความแตกต่างนี้ออกไป เพื่อจะทำให้มีความเหมือนความคล้ายคลึงกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของทุกสรรพสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถกระทำได้และเป็นการพยายามสร้างในสิ่งที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างสิ้นเชิงด้วยเหตุนี้มนุษย์จำต้องยอมรับโดยศุภฏีว่ากฎสภาวะการณ์ของพระองค์อัลลอฮ์ในการสร้างสรรค์จักรวาลนี้ได้วางอยู่บนฐานของความหลากหลายความแตกต่างกันของทุกสรรพสิ่งให้ดำรงอยู่ตราบชั่วกาลปาวสาน (Munqidh al-Saqar.1427H:9)

คุณภาพของอิสลามด้านความเชื่อและความคิดในการอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมพหุวัฒนธรรม

คืออิสลามยอมรับความหลากหลายทางความเชื่อ อิสลามจึงได้คำนึงถึงความแตกต่างนั้นดังต่อไปนี้

1. ความหลากหลายนั้นเป็นสิ่งจำเป็นต้องเกิดขึ้นในสังคมโดยเฉพาะสังคมมนุษย์และถือว่าเป็นกฎสภาพการณ์ที่อัลลอฮฺทรงกำหนดไว้
2. อิสลามให้ความสำคัญกับเสรีภาพในการนับถือศาสนาโดยไม่มีการบังคับให้รับศาสนาอิสลาม
3. อิสลามตระหนักถึงความสำคัญในการเผยแพร่ศาสนาอิสลามต่อมนุษยชาติ และความสำคัญการให้เกียรติ ศักดิ์ศรีต่อมนุษยชาติ
4. อิสลามยังคำนึงถึงความยุติธรรมและความเสมอภาคต่อกลุ่มชนต่างศาสนิก

ดังนั้นหากว่าสังคมใดนำหลักของอิสลามดังกล่าวมาใช้ในการอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมพหุวัฒนธรรมแน่นอนว่าเกิดความสันติในสังคม แต่หากมิได้นำหลักการดังกล่าวมาใช้ในการอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมพหุวัฒนธรรมย่อมเป็นการทำลายอิสลามและประชาชนเป็นอย่างมาก สังคมจะเต็มไปด้วยการต่อสู้แย่งชิงซึ่งจะนำมาซึ่งความแตกแยกและความเป็นศัตรูและที่ร้ายที่สุดคือการเสียประโยชน์ของสัปปุรุษในสังคมที่มีความขัดแย้ง และขาดดุลยภาพซึ่งการมีดุลยภาพระหว่างผู้นำกับประชาชนทำให้เกิดสันติภาพในสังคมโดยภาพรวม

2. ด้านการนำมาใช้ในการปฏิบัติตน (การเคารพกันและกัน)

ด้านการนำมาใช้ในการปฏิบัติตน (การเคารพกันและกัน) ได้แก่ การให้โอกาส เวลา สถานที่ ในการเรียนการสอนวิชาอัลกุรอาน วิชาการศาสนา และหลักสูตรเสริมวิชาศาสนา ($\bar{x} = 3.94$, $S.D. = .90$) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก รองลงมาความอิสระในการละหมาด และเวลา และอำนวยความสะดวกสถานที่ในการประกอบศาสนกิจ กิจกรรมเดือนรอมฎอน การลาเพื่อประกอบศาสนกิจฮัจญ์ ($\bar{x} = 3.91$, $S.D. = .99$) อยู่

ระดับนำมาใช้มาก การเชิญผู้นำศาสนา การพบปะและเข้าร่วมกิจกรรมในสถานที่ทางศาสนา และการเข้าร่วมงานกุศลมุสลิม เช่น งานน้ำชาการกุศล งานโรงเรียน งานมัสยิด หรืองานไทยพุทธ งานบุญขึ้นบ้านใหม่ เป็นต้น ($\bar{x} = 3.79$, $S.D. = .93$) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก ครุมีความเข้าใจวัฒนธรรมการแต่งกาย และถูกต้องตามกาลเทศะ ทั้งไม่ผิดหลักการแต่งกายตามหลักการศาสนา การแต่งกายที่ไม่ให้เกียรติกัน และใช้โทนสีและลวดลายเสื้อผ้าที่เหมาะสม ($\bar{x} = 3.77$, $S.D. = .81$) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก การพูดคุยระหว่างครูต่างศาสนิกมีความเป็นกันเอง มักสอบถามประเด็นการทำงาน ถามไถ่ชีวิตครอบครัว ปัญหาส่วนตัว และการใช้ถ้อยคำที่เหมาะสม ($\bar{x} = 3.67$, $S.D. = .87$) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก และการเข้าร่วมงานของต่างศาสนา รวมถึงงานเลี้ยงอื่น ๆ เช่นงานวันเกิด งานตาย งานสมรส ขึ้นบ้านใหม่ เป็นต้น ($\bar{x} = 3.01$, $S.D. = 1.12$) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย

ส่วนผลการสนทนากลุ่มครูอิสลามศึกษาส่วนใหญ่เห็นว่า บุคลากรทางการศึกษาและผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจและสามารถปฏิบัติตามแนวทางชะรีอะฮ์อิสลาม แต่ละศาสนามีกรอบ มีข้อจำกัดและขอบเขตที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะในเรื่องการปฏิบัติศาสนกิจ แต่ในการปฏิบัติตัวเพื่อการอยู่ร่วมกัน ทุกศาสนาถือว่าทุกคนเป็นเพื่อนมนุษย์กันที่ถ้อยอาศัย มีเมตตา และขันติธรรม ในเรื่องการยึดมั่นในศาสนาตนเอง และปฏิบัติกิจกรรมในศาสนาขึ้นอยู่กับทัศนคติและมุมมองในการดำเนินชีวิตและบริบทของตนเองได้ เช่นกรณีการไหว้ของนักเรียนกับครูพุทธ สามารถกระทำได้เพราะถือเป็นการเคารพตามหลักการ แต่มีครูอิสลามศึกษาบางท่านกล่าวว่า นักเรียนไม่เข้าใจและถูกปลูกฝังจากผู้ปกครองว่า การไหว้ไม่สามารถกระทำได้นอกจากผิดหลักการ และไปกระทำเสมือนหนึ่งการเคารพทางศาสนา ซึ่งในความเป็นจริงถือเป็นการเคารพตาม

หลักการทั่วไปในสังคมไทย ครูอิสลามศึกษาควรแยกแยะระหว่างการเคารพผู้ใหญ่กับการบูชาในศาสนาพุทธให้ชัดเจน และสามารถอธิบายให้ต่างศาสนิกเข้าใจในประเด็นนี้ด้วยว่าอิสลามมีทางออกเช่นไร นี่คือ แนวทางวะสะฎียะฮ์อิสลาม

นอกจากนี้ผลจากการสนทนากลุ่มยังพบว่านักเรียนมุสลิมบางคนยังขาดการให้เกียรติ แม้แต่กับครูอิสลามศึกษาเอง หรือ เพื่อนนักเรียนมุสลิมด้วยกัน หรือ ครูศาสนิกอื่น หรือ บางคนมีความเข้าใจไม่ตรงกัน ในประเด็นการให้เกียรติกันทั้งในวัฒนธรรมไทยโดยรวม และในสังคมมุสลิมเอง รวมถึง ความเข้าใจเกี่ยวกับจริยธรรมในอิสลามที่ควรมีขอบเขตมากน้อยเพียงไร ทั้งนี้ทั้งครูและผู้อำนวยการ โรงเรียนต้องเข้าใจบริบทของแต่ละโรงเรียน และมาบูรณาการ อย่างเช่น อยู่ในชุมชนมุสลิมแต่มีครูพุทธต้องรักษาคำพูด เพราะนี่เป็นแนวทางเพื่อให้เข้าใจอยู่ร่วมกันได้ แต่มีปัญหาบางโรงเรียนมีครูอิสลาม 100% บางคนไม่ส่งเสริมอิสลามศึกษา ไม่ว่าครู หรือ ผู้อำนวยการโรงเรียน มีการพูดคุยถามข่าวคราวให้สละมกับมุสลิมและกล่าวสวัสดิกับครูศาสนาพุทธทั้งครูและนักเรียนต้องปฏิบัติให้เหมือนกัน (สรุปผลการสัมภาษณ์กลุ่ม ครูอิสลามศึกษาแบบเข้มโรงเรียนของรัฐ วันที่ 6 เดือน มีนาคม 2562 ณ ร้านอาหาร @Home ปัตตานี)

เมื่อพิจารณาเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมกับการนำมาใช้ในโรงเรียนวะสะฎียะฮ์อิสลามเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมคือมุสลิมจะต้องให้เกียรติและเคารพกฎระเบียบกับสถานที่ทำงานและผู้ร่วมงาน ดังที่ท่าน ยูโซฟ อัล เกาะรอฎอวีย (al-Qaradawi, 1992:6) ได้อธิบายว่า เกี่ยวกับนโยบายความสัมพันธ์ระหว่างมุสลิมกับต่างศาสนิก กล่าวว่า“แท้จริง จุดกำเนิดของความสัมพันธ์ระหว่างมุสลิมกับต่างศาสนิกคือ อัลลอฮ์กล่าวว่า

ความว่า:“อัลลอฮ์มิได้ทรงห้ามพวกเจ้าเกี่ยวกับบรรดาผู้ที่มิได้ต่อต้านพวกเจ้าในเรื่องศาสนาและพวกเจ้ามิได้ขับไล่พวกเจ้า ออกจากบ้านเรือนของพวกเจ้าในการที่พวกเจ้าจะทำความดีแก่พวกเขา และให้ความยุติธรรมแก่พวกเขาแท้จริงอัลลอฮ์ทรงรักผู้มีความยุติธรรม แต่ว่าอัลลอฮ์ทรงห้ามพวกเจ้าในเรื่องศาสนา และขับไล่พวกเจ้าออกจากบ้านเรือนของพวกเจ้า และช่วยเหลือให้ขับไล่พวกเจ้าในการที่พวกเจ้าจะผูกมิตรกับพวกเขา และผู้ใดผูกมิตรกับพวกเขา ชนเหล่านั้นพวกเขาเป็นผู้อธรรม”(อัลมูตะฮินะฮ์: 8-9)

เป็นโอกาสที่ประจักษ์ว่ามุสลิมถูกบัญญัติให้ทำความดีและให้ความเที่ยงตรงต่อมวลมนุษยทุกคน แม้แต่ชาวต่างศาสนาก็ตาม ตราบใดที่พวกเขาไม่ได้ขับไล่และเข่นฆ่ามุสลิม อัลลอฮ์ตรัสความว่า:“ และโดยแน่นอน เราได้ให้เกียรติแก่ลูกหลานของอาดัม และเราได้บรรทุกพวกเขาทั้งทางบกและทางทะเลและได้ให้ปัจจัยยังชีพที่ดีทั้งหลายแก่พวกเขา และเราได้ให้พวกเขาดีเด่นอย่างมีเกียรติเหนือกว่าผู้ที่เราได้ให้บังเกิดมาเป็นส่วนใหญ่” (อัลอิสรอ : 70)

การให้เกียรติมวลมนุษยชาติทั้งหลายของศาสนาอิสลาม อัลลอฮ์ทรงยกย่องและให้เกียรติมวลมนุษยชาติทั้งหลายทุกเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ศาสนา ไม่ว่าจะเป็นคนผิวดำ หรือผิขาว ชาติพันธุ์อาหรับ หรือไม่ใช่อาหรับ มุสลิม หรือไม่ใช่มุสลิม และทรงยกสถานะของมนุษยชาติทั้งหลาย เหนือสรรพสิ่งอื่นใด (Salih Husin al- ‘Ayid. (1429:14)

ดังนั้นวะสะฎียะฮ์อิสลามด้านการรักษาเกียรติความเป็นมนุษย์จึงถือเป็นอีกบทบัญญัติหนึ่งที่สำคัญต่อวิถีชีวิตของมุสลิมเป็นอย่างยิ่งในการดำรงอยู่ในสังคมพหุวัฒนธรรม และอิสลามยังได้ให้มีความดุลยภาพด้านการรักษาเกียรติความเป็นมนุษย์แก่มวล

มนุษย์ทุกคนอย่างเสมอภาคกัน ซึ่งเป็นเจตจำนงของอิสลามที่ต้องการจะรักษาเกียรติความเป็นมนุษย์ตั้งจะเห็นได้ในบทบัญญัติต่าง ๆ ของอิสลามล้วนแล้วแต่ได้แสดงให้เห็นซึ่งเจตจำนงดังกล่าว

3. ด้านการนำมาใช้ในการปฏิบัติตน (กิจกรรม)

ด้านการนำมาใช้ในการปฏิบัติตน (กิจกรรม) ได้แก่ 1) การร่วมงานของโรงเรียน หรือหน่วยงานราชการ อื่น ๆ ในด้านกีฬาและสันทนาการ ตามความเหมาะสม และเป็นประโยชน์ ($\bar{x}=3.85$, $S.D.=.80$) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก รองลงมาเป็นการมีส่วนร่วมในกิจกรรมเสริมหลักสูตรภายในโรงเรียนทั้งระหว่างครู ผู้บริหาร หรือกับนักเรียน การนำกลุ่ม นำทีมสู่เป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่งในการกิจขององค์กร ($\bar{x}=3.77$, $S.D.=.88$) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก การจัดกิจกรรมต่าง ๆ ในยามเช้า โดยไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงลำดับก่อนหลังเช่น การขอพร (ดุอาอ์) เพลงชาติ การออกกำลังกายในท่าต่าง ๆ การพูดหน้าแถว ($\bar{x}=3.74$, $S.D.=1.01$) อยู่ในระดับนำมาใช้มาก การเข้าร่วมกิจกรรมลูกเสือ กิจกรรมรอบกองไฟ การแต่งกาย ตามรูปแบบกิจกรรมและกิจกรรมรักษาดินแดน ($\bar{x}=3.25$, $S.D.=1.13$) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้าง และการร่วมในพิธีวันสำคัญของชาติ เช่น วันปียมหาราช มีการนำพวงมาลาและการถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้าหรือพระบรมฉายาลักษณ์ ถ้าชาวไทยมุสลิมทำความเคารพด้วยการยืนตรงอย่างสงบหรือคำนับจะขัดกับหลักศาสนาอิสลามหรือไม่ ($\bar{x}=2.71$, $S.D.=1.32$) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับผลการสนทนากลุ่มพบว่า กิจกรรมร่วมกันของครูกับ นักเรียนจะไม่กระทบกับหลักการศาสนา หากมีรายละเอียดที่

ขัดต่อหลักการศาสนาก็จะมีการทำแยกกัน เช่น กิจกรรมการไหว้ครูศาสนาพุทธก็ไปทำกิจกรรมไหว้ครูหรือไปที่วัด ส่วนมุสลิมก็ไปทำกิจกรรมที่มีสยิดหรือเชิญวิทยากรมาบรรยาย การละหมาด พิธีกรรมศาสนา อิบาตะห์ อาซาน เดือนในอิสลามเราะมะฎอน กิจกรรมทางศาสนาก็ให้ปฏิบัติได้ตามปกติ ส่วนพิธีกรรมทางศาสนาอื่น ๆ ก็ปฏิบัติได้ตามปกติจะไม่ก้ำกัวยกกัน ขณะที่ในเดือนเราะมะฎอนซึ่งมุสลิมถือศีลอด ศาสนิกอื่น ๆ จะไม่ทานอาหารอย่างเปิดเผยเพื่อส่งเสริมการให้เกียรติกัน

กิจกรรมลูกเสือ เนตรนารีในปัจจุบันนี้ กิจกรรมลูกเสือเนตรนารีในโรงเรียนของรัฐจะจัดกิจกรรมลูกเสือแบบบูรณาการอิสลามเข้ามา โดยกิจกรรมลูกเสือบางอย่างที่ผิดหลักการศาสนาจะตัดออกไป เช่น งดกิจกรรมรอบกองไฟ งดกิจกรรมบันเทิงที่เกินขอบเขต และนำกิจกรรมอิสลามแทนที่ เช่น ฮาลาเกาะห์กูรอ่าน ละหมาด ตะฮญุด เป็นต้น (สรุปผลการสัมภาษณ์กลุ่ม ครูอิสลามศึกษาแบบเข้ม โรงเรียนของรัฐ วันที่ 6 เดือน มีนาคม 2562 ณ ร้านอาหาร @Home ปัตตานี)

ในประเด็นนี้มีความสอดคล้องกับงานวิจัยของอับดุลฮาดี สะบูดิง (2562: 239) ในเรื่องกระบวนการจัดกิจกรรมส่งเสริมความรู้หลักวะสะฎียะฮ์แก่นักศึกษาชั้นปีที่ 2 คณะวิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ที่พบว่า กิจกรรมส่งเสริมความรู้หลักวะสะฎียะฮ์อิสลามแก่นักศึกษา แบ่งออกเป็น 3 กิจกรรม 1) กิจกรรมบรรยาย พบว่า นักศึกษาได้รับความรู้พื้นฐานของหลักวะสะฎียะฮ์เบื้องต้น ได้เข้าใจกรอบของหลักวะสะฎียะฮ์ มีหลักเกณฑ์ในการกำหนดความสมควรได้ 2) กิจกรรมระดมความคิด พบว่านักศึกษสามารถ

วิเคราะห์ องค์ความรู้หลักกะฮ์ฎียะฮ์มาประยุกต์ใช้กับบริบทและเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้แก่ ด้านการใช้ชีวิตในสังคมพหุวัฒนธรรม การใช้ชีวิตในรั้วมหาวิทยาลัย ด้านการศึกษา ด้านครอบครัว ด้านอาบะฮ์ เป็นต้น และ 3) กิจกรรมภาคสนามพบว่า นักศึกษาได้เข้าใจถึงการประยุกต์ใช้หลักกะฮ์ฎียะฮ์ จากปรากฏการณ์ทางสังคมได้ ได้แก่ การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน การจัดสวัสดิการชุมชน และการอยู่ร่วมกัน ในสังคมพหุวัฒนธรรม เป็นต้น

จากการสะท้อนความคิดเห็นของครูอิสลามศึกษาโรงเรียนของรัฐ พบว่า การมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีในการดำเนินชีวิตในพหุสังคมมีความสำคัญ และหลักกะฮ์ฎียะฮ์อิสลามเปิดทางในด้านประเพณีที่มุสลิมกับต่างศาสนิกร่วมกันได้ตามขอบเขตที่อิสลามกำหนดไว้ และต้องรักษาอัตลักษณ์ของอิสลามเช่น ด้านการแต่งงาน การร่วมรับประทานอาหาร (ซึ่งต้องฮาลาล) เป็นต้น ประเพณีนับว่าเป็นส่วนสำคัญในสังคมที่จะบ่งบอกถึงเอกลักษณ์ และอัตลักษณ์ความเป็นสังคมนั้น ๆ จึงทำให้คนในสังคมยังคงรักษาความเป็นประเพณีนั้น ๆ มาตลอด แต่บางครั้งประเพณีก็จะมีการปรับปรุงเพื่อให้เหมาะสมกับองค์ประกอบต่าง ๆ ทางสังคม อาทิเช่น ปรับปรุงเพื่อให้เหมาะสมกับกาลสมัย ความเป็นอยู่ของคนในสังคมปัจจุบัน ศาสนา เป็นต้น หรือ บางครั้งประเพณีจะถูกละทิ้งด้วยปัจจัยต่าง ๆ ในสังคม อาทิเช่น ประเพณีที่ขัดกับหลักศาสนา เป็นต้น (โมหะมัด รุฟานี บาเหะ, 2562: 57)

ดังนั้นตามหลักการศาสนาอิสลามจึงอนุญาตไปร่วมงานกับต่างศาสนิกในประเด็นที่ไม่ขัดกับศาสนา และอิสลามได้ตีกรอบให้แก่มุสลิมเอาไว้ โดยมุสลิมทุกคนจะต้องอยู่ในความเป็นอิสลาม ไม่เลยเถิดจนนำไปสู่การสิ้นสภาพจากความเป็นมุสลิมหรือละเมิดต่อบัญชา

ใช้และห้ามของอัลลอฮ์ ฉะนั้น ในเรื่องพิธีกรรมของศาสนาอื่น ๆ มุสลิมจะเข้าไปเกี่ยวพันหรือร่วมกันในการประกอบพิธีกรรมของศาสนาเหล่านั้นไม่ได้ ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ดำเนินไปตามพระดำรัสของอัลลอฮ์ความว่า “มุฮัมมัด! เจ้าจงกล่าวเถิดว่า โอ้อับรรดาผู้ที่ไม่เชื่อในอัลลอฮ์เอ๋ย ฉันจะไม่สักการะต่อสิ่งที่พวกท่านสักการะ โดยพวกท่านก็ไม่ใช้ผู้ที่สักการะต่อสิ่งที่ฉันได้สักการะ และฉันก็ไม่ใช้ผู้ที่สักการะต่อสิ่งที่พวกท่านสักการะ และพวกท่านก็ไม่ใช้ผู้ที่สักการะต่อสิ่งที่ฉันได้สักการะ สำหรับพวกท่านก็มีศาสนาของพวกท่าน และสำหรับฉันก็มีศาสนาของฉัน” (อัลกาฟิรูน, 109 : 1-6)

และท่านนบี คือลาลอฮะอ์อิลลาฮะฮ์สลัมได้กล่าวว่า: *ผู้ใดเลียนแบบกลุ่มชนใด เขาก็เป็นส่วนหนึ่งจากกลุ่มชนนั้น* (รายงานโดย อะบู ดาวูด หมายเลข: 4031)

4. ด้านกิจกรรมนอกสถานศึกษา

ด้านกิจกรรมนอกสถานศึกษา ได้แก่ การพูดคุยผ่านโทรศัพท์ โน้ต การโพสข้อความ หรือข้อมูลในสื่อมีเดีย ($\bar{x} = 3.31$, S.D.= 1.11) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย รองลงมาการพูดคุยเรื่องธุรกิจ การเป็นหุ้นส่วน การยืมเงิน การซื้อขาย ($\bar{x} = 3.08$, S.D.= 1.07) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย การเชิญผู้นำศาสนา การพบปะกับผู้นำต่างศาสนิกและ การเข้าร่วมกิจกรรมในสถานที่ศาสนาอื่น ๆ ($\bar{x} = 2.80$, S.D.= 1.30) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย การเข้าร่วมกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนา การไหว้ครู ไว้อาลัย งานอำลาเพื่อนครูและงานสำเร็จการศึกษา ($\bar{x} = 2.67$, S.D.= 1.22) อยู่ในระดับนำมาใช้ค่อนข้างบ่อย การไปร่วมในพิธี และงานพิธีต่าง ๆ ในวันสำคัญ เช่น วันสงกรานต์ วันลอยกระทง การแห่เทียนพรรษา เป็นต้น

($\bar{x}$ = 2.49, S.D. = 1.39) อยู่ในระดับนำมาใช้นาน ๆ ครั้ง

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับ ผลการสนทนากลุ่มพบว่า การใช้สื่อ โทรศัพท์ กลุ่มไลน์ การใช้โทรศัพท์ ไลน์จะใช้เฉพาะติดต่องานของโรงเรียน ไม่มีการแบ่งกลุ่มไลน์ใช้โพสต์ข้อความทั่วไป ความรู้เกี่ยวกับงานการสอนและงานทั่ว ๆ ไป ไม่มีการโพสต์ข้อความในลักษณะที่สร้างความแตกแยกในโรงเรียน การกุศล งานน้ำชา งานบุญ ขึ้นบ้านใหม่ ครุมุสลิมจะไปร่วมงานขึ้นบ้านใหม่ งานการกุศลที่สามารถเข้าร่วมได้ ส่วนงานที่เข้าร่วมไม่ได้ก็จะไม่ไปเข้า

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับ ผลการสนทนากลุ่มที่พบว่า ในโรงเรียนของรัฐหลักสูตรอิสลามศึกษาแบบเข้มคือบุคลากรทางศึกษา และผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจและปฏิบัติกฎระเบียบของโรงเรียน เช่น การแต่งกายสุภาพเรียบร้อย บางครั้งก็มีการแต่งกายตามหลักวัฒนธรรมของท้องถิ่น บางครั้งก็แต่งกายตามหลักปฏิบัติของแต่ละกิจกรรม เช่น กิจกรรมลูกเสือ เนตรนารี ส่วนครูที่นับถือศาสนาพุทธถ้ามีกิจกรรมไปเยี่ยมคนเสียชีวิตก็จะใส่ชุดดำ ส่วนมุสลิมจะใส่ชุดอะไรก็ได้ไม่ต่างกัน (ให้เหมาะสมตามกาลเทศะ) งานเลี้ยงต่าง ๆ ทั้งมุสลิมและครูที่นับถือศาสนาอื่น ๆ ก็ไปร่วมกันแต่อยู่ในขอบเขต (อิสลามให้เข้าร่วมได้ขนาดไหน) งานเลี้ยงในงานสมรสจัดที่บ้านครุศาสนาพุทธก็ไปร่วมกันเขาไม่ถือกัน ส่วนงานของศาสนาพุทธถ้าตามชนบทเขาจะจัดครัวแยกต่างหากระหว่างครัวมุสลิมกับครัวพุทธ ถ้าจัดที่โรงแรมก็จะจัดโรงแรมที่มีอาหารฮาลาลหรือแยกโต๊ะระหว่างอาหารมุสลิม (ฮาลาล) กับอาหารพุทธ (ไม่ฮาลาล) หรือสั่งจากร้านอาหารมุสลิม (สรุปผลการสัมภาษณ์กลุ่ม ครู

อิสลามศึกษาแบบเข้มโรงเรียนของรัฐ วันที่ 6 เดือนมีนาคม 2562 ณ ร้านอาหาร @Home ปัตตานี)

ในประเด็นดังกล่าว สุธีรฐ ชูชื่น (2555: 124) ได้กล่าวถึงพหุวัฒนธรรมศึกษาใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ว่า การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาประชากรของประเทศให้เป็นคนดีที่มีคุณภาพและประสิทธิภาพ การจัดการศึกษาให้เหมาะสมกับบริบทมีส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยเฉพาะกับพื้นที่ที่มีลักษณะพิเศษนี้ การปฏิรูปการศึกษาจึงเป็นแนวทางสำคัญ ซึ่งควรบูรณาการทั้ง หลักการของสังคมและวัฒนธรรม เพื่อจะนำมาซึ่งการยอมรับในหลากหลายของอัตลักษณ์ภาษา ศาสนา และวัฒนธรรม และเป็นการพัฒนาคุณภาพการศึกษาและเครื่องบ่งชี้ความเจริญของประเทศด้วย และยังสอดคล้องกับการศึกษาของ ทิฆัมพร สมพงษ์ (2559: บทคัดย่อ) เกี่ยวกับรูปแบบการบริหารสถานศึกษาตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่พบว่ารูปแบบการบริหารสถานศึกษาตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมศึกษานี้ ต้องประกอบด้วย องค์ประกอบ 7 องค์ประกอบ คือ 1) การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนและหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้อง 2) ภาวะผู้นำของผู้บริหารในบริบทพหุวัฒนธรรมศึกษาที่มุ่งมั่น ตั้งใจ และสอดคล้องกับสถานการณ์ 3) ส่งเสริมการจัดการเรียนการสอนในบริบทพหุวัฒนธรรม ทั้งสถานศึกษาผู้สนับสนุนและครูผู้ส่งเสริมและพัฒนา 4) คุณลักษณะของครูในบริบทพหุวัฒนธรรมทั้งในด้านการเรียนการสอนและคุณลักษณะเฉพาะของครูในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ 5) คุณลักษณะของผู้บริหารในบริบท พหุวัฒนธรรมที่ต้องมีวิสัยทัศน์ แก้ปัญหาได้ และนำไปสู่เป้าหมาย 6) ด้านหลักสูตรที่สอดคล้องในบริบทพหุวัฒนธรรม และต้องสามารถนำมาใช้ได้ 7) การสร้างเครือข่าย

สถานศึกษาในบริบทพหุวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

ดังนั้นการปฏิสัมพันธ์ที่อนุญาตและที่ดีของมุสลิมกับต่างศาสนิกนั้น เป็นการแสดงถึงความดีงามและสร้างมิตรต่อกัน โดยมีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการชักชวนใจต่างศาสนิกให้หันมานับถือศาสนาอิสลาม อัลลอฮ์ตรัสความว่า: “เจ้าจะไม่พบหมู่ชนใดที่พวกเขาศรัทธาต่ออัลลอฮ์ และวันปรโลกรักใคร่ชอบพอกับผู้ที่ต่อต้านอัลลอฮ์ และเราะสูลของพระองค์ ถึงแม้ว่าพวกเขาจะเป็นพ่อของพวกเขา หรือลูกหลานของพวกเขา หรือพี่น้องของพวกเขา หรือเครือญาติของพวกเขาก็ตาม คนเหล่านั้นอัลลอฮ์ได้ทรงบันทึกการศรัทธาไว้ในจิตใจของพวกเขา และได้ทรงเสริมพวกเขาให้มีพลังมากขึ้นด้วยการสนับสนุนของพระองค์ และจะทรงให้พวกเขาได้เข้าสวนสวรรค์หลากหลาย มีแม่น้ำหลายสายไหลผ่าน ณ เบื้องล่างของสวนสวรรค์ โดยเป็นผู้พำนักอยู่ในนั่นตลอดกาล อัลลอฮ์ทรงโปรดปรานต่อพวกเขา และพวกเขาก็ยินดีปรีดาต่อพระองค์ คนเหล่านั้นคือพรรคของอัลลอฮ์ พึงรู้เถิดว่า แท้จริงพรรคของอัลลอฮ์นั้น พวกเขาเป็นผู้ประสบความสำเร็จ” (อัลมูญาตะละฮ์: 22)

ความสัมพันธ์ที่ถูกห้ามในอิสลามระหว่างมุสลิมกับต่างศาสนิก คือความสัมพันธ์ภายในจิตใจ ส่วนความสัมพันธ์ที่ถูกอนุญาต คือความสัมพันธ์ภายนอก สามารถทำให้ต่างศาสนิกเกิดความรู้สึกชอบและรักในศาสนาอิสลาม ทำให้เขาเหล่านั้นยอมรับและเข้ารับศาสนา ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างมุสลิมกับต่างศาสนิก จึงเป็นสิ่งอนุญาต เพราะทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ใต้จิตสำนึก อะดิษจากอนัส บิน มาลิก กล่าวว่า

ความว่า: “จากอนัส กล่าวว่า มีเด็กชาวอิยคนหนึ่ง ผู้ซึ่งเป็นคนคอยให้บริการกับท่านนบี เกิดอาการไม่สบาย ท่านนบี จึงไปเยี่ยม และนั่งอยู่ข้าง ๆ ศรีษะของเด็กดังกล่าว และท่านนบี จึงกล่าวว่า “จง

เข้าอิสลามเถอะ” และแล้วเด็กคนนั้นได้หันมองผู้ซึ่งเป็นบิดาอยู่ใกล้ ๆ กับเขา หลังจากนั้นเด็กดังกล่าวจึงกล่าวว่า “ฉันจะจงรักภักดีต่อท่าน ผู้เป็นบิดาของกอสิม และแล้วเขาก็ได้รับอิสลาม จากนั้นท่านนบียกออกไปพร้อมกับกล่าวประโยคว่า “ขอขอบคุณต่ออัลลอฮ์ที่ทรงผ่านพ้นเขาออกจากนรก” (บันทึกโดยอัลบุคอรีย์, 1993: 1290)

สรุปและข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัยพบว่าครูอิสลามศึกษา มีการนำมาใช้วะสะฎียะฮ์อิสลามของครูอิสลามศึกษาแบบเข้มในโรงเรียนของรัฐในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานี เขต 1 ในระดับมาก ทั้งนี้มีการใช้ชื่อเรียกที่แตกต่างกัน แต่มีนัยยะที่เหมือนกัน ในรายละเอียดปลีกย่อยยังมีที่ขาดความเข้าใจ เช่น การให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติตามหลักวะสะฎียะฮ์อิสลามของครูและนักเรียน การส่งเสริมให้บุคลากรครูนำกระบวนการวะสะฎียะฮ์อิสลามมาปรับใช้ในกิจกรรม และการติดตามการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตร และการจัดกิจกรรมที่เน้นตามกระบวนการ วะสะฎียะฮ์อิสลาม ซึ่งจำเป็นที่ครูและผู้บริหารสถานศึกษาต้องทำความเข้าใจตลอดจนการพัฒนาหลักสูตรในอนาคตให้มีความชัดเจนมากขึ้นและสามารถนำมาปฏิบัติได้จริง

ผลการสนทนากลุ่มสอดคล้องกับผลการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณ กล่าวคือ พบว่า ครูอิสลามศึกษาส่วนใหญ่ ความรู้เกี่ยวกับทางสายกลางในอิสลามนับว่ายังมีอยู่น้อยมากในสังคมมุสลิมไทย สถานภาพองค์ความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมกับการนำมาใช้ในโรงเรียนของรัฐ หลักสูตรอิสลามศึกษาแบบเข้ม ยังพบว่ามีครูความรู้ความเข้าใจไม่ทั่วถึง และแนวคิดของครูอิสลามศึกษาที่ประสงค์จะพัฒนาองค์ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับวะ

สะกียะฮ์ในอิสลามหรืออิสลามสายกลางกับการอยู่ร่วมกันในพหุสังคม ซึ่งถือเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง

ดังนั้นหากว่าสังคมได้นำหลักของอิสลามดังกล่าวมาใช้ในการอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมพหุวัฒนธรรมแน่นอนว่าเกิดความสันติในสังคม แต่หากมิได้นำหลักการดังกล่าวมาใช้ในการอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมพหุวัฒนธรรมย่อมเป็นการทำลายอิสลามและประชาชนเป็นอย่างมาก สังคมจะเต็มไปด้วยการต่อสู้แย่งชิงซึ่งจะนำมาความแตกแยกและความเป็นศัตรูและที่ร้ายที่สุดคือการเสียประโยชน์ของสัปปุรุษในสังคมที่มีความขัดแย้ง และขาดดุลยภาพซึ่งการมีดุลยภาพระหว่างผู้นำกับประชาชนทำให้เกิดสันติภาพในสังคมโดยภาพรวม

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย มีดังต่อไปนี้

1. รัฐควรให้ความสำคัญกับแนวคิดทางสายกลางทั้งในมุมมองของศาสนาอิสลามและศาสนาอื่น ๆ ในสังคมไทย เฉพาะในสังคมจังหวัดชายแดนภาคใต้ ควร

เอกสารอ้างอิง

- ไทยรัฐออนไลน์. (2557,20 ส.ค.). จุฬาราชมนตรี จับมือ คูเวต เปิดตัวสถาบันวะสะกียะฮ์ฯ ตั้งยุทธศาสตร์ ความคิดสายกลางอิสลาม. ไทยรัฐ. สืบค้นเมื่อ 10 ตุลาคม 2562, จาก <https://www.thairath.co.th/content/444497>.
- พวงรัตน์ ทวีรัตน์. (2540). *วิธีการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฟาฏินา วงศ์เลขา. (2552). *อิสลามศึกษาแบบเข้มหลักสูตรที่สอดคล้องกับความต้องการและอัตลักษณ์ของชุมชน*. สืบค้น 15 ธันวาคม 2562, จาก <http://social.obec.go.th/node/101>
- โมะมัดรุฟานี บาเหะ. (2562). *ความสัมพันธ์ด้านสังคมระหว่างมุสลิมกับศาสนิกชนในมุมมองอิสลามกรณีศึกษาชุมชนบ้านคล้า ตำบลตาเซะ อำเภอเมือง จังหวัดยะลา*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- ศิลป์ชัย สุวรรณมณี, จรัส อติวิทยากรณ์, และอิศรวิทย์ รัตนโงส. (2557). การวิเคราะห์องค์ประกอบเชิงยืนยันรูปแบบการบริหารโรงเรียนมัธยมศึกษา ของรัฐที่สอดคล้องกับบริบทสังคมพหุวัฒนธรรม กรณีศึกษาสามจังหวัดชายแดนภาคใต้. *วารสารปาริชาติ มหาวิทยาลัยทักษิณ*, 27 (3) (ฉบับพิเศษ), 207-222.

ปรับปรุงความรู้ทางสายกลางสู่การปฏิบัติอย่างแท้จริง ทั้งผู้บริหาร ครู และนักเรียน

2. ผู้บริหารที่มีภาวะผู้นำในบริบทพหุวัฒนธรรมศึกษา กล่าวคือ ภาวะผู้นำในความมุ่งมั่น ตั้งใจ และภาวะผู้นำในบริหารงานที่เข้าใจสถานการณ์ และสามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้

3. หลักสูตรสถานศึกษา ควรมีการปรับปรุงให้มีเนื้อหาเกี่ยวกับทางสายกลาง และสามารถนำมาใช้ได้จริง

4. การสร้างเครือข่ายสถานศึกษาที่มีความเข้มแข็ง และมีเครือข่ายโรงเรียนคู่พัฒนา

ส่วนข้อเสนอแนะในการทำวิจัยต่อไป มีดังต่อไปนี้

1. ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการปรับใช้หลักวะสะกียะฮ์อิสลามในหลักสูตรอิสลามศึกษาขั้นพื้นฐาน
2. ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการปรับใช้หลักวะสะกียะฮ์อิสลามในกิจกรรมเสริมหลักสูตรในสถานศึกษา

- สุทนต์ ศรีไสย์. (2551). *สถิติประยุกต์สำหรับงานวิจัยทางสังคมศาสตร์*. กรุงเทพฯ: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุธีรุต ชูชื่น. (2555). พหุวัฒนธรรมศึกษาใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ทางเลือกหรือทางรอด?. *วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 8 (2),123-136.
- สำนักงานเลขาธิการคุรุสภา. (2552). สารานุกรมวิชาชีพครู เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาส มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 80 พรรษา. กรุงเทพฯ: อธิปัตย์ คลี่สุนทร.
- อับดุลเลาะ หนุ่มสุข. (2557). หลักคุณธรรมในอัลกุรอาน อัลวะสะฎียะฮ์: จากหลักการสู่การปฏิบัติในสังคมพหุวัฒนธรรม. การประชุมวิชาการงานมอ.วิชาการ วันที่ 18 สิงหาคม.วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี. (1-28). ปัตตานี วิทยาลัยอิสลามศึกษา.
- อับดุลฮาดี สะบูดิง, มุห์หมัดรอฟลี แวหะมะ, และยาฮารี กาเซ็ง. (2562) . กระบวนการจัดกิจกรรมส่งเสริมความรู้หลักะชะฎียะฮ์แก่นักศึกษาชั้นปีที่ 2วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี. การประชุมวิชาการระดับชาติด้านอิสลามศึกษาและมุสลิมศึกษาครั้งที่ 4 ประจำปี 2562(239-267)The 4th National Conference on Islamic and Muslim Studies, วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี.
- Abu Daud. (n.d.). Sunan Abi Daud. Beirut: Maktabah al-‘Asriyah.
- Al-Bukhari. (1400H). al-Jami‘al-Sahih. Al-Qahirah: al-Maktabah al-Salafiyyah.
- Munqidh al-Saqar. (1427H). al-Ta‘ayush ma‘a ghair al-Muslimin fi al-Mujtama‘ al-Muslim. Makkah: author.
- Ibn Kasir. (2002). Tafsir al-Qur ‘an al- ‘Azim. n.p.: Dar Tayyibah.
- Salih Husin al- ‘Ayid(1429H) . Huquq ghair al-Muslimin fi bilad al-Islam. Wizarah Syu’un al-Islamiyyah. al-Riyadh: author.
- Yusuf al-Qaradhaw. (1992). Ghayr al-Muslimin fi al-Mujtama ‘ al-Islami. al-Qahirah: Maktabah Wahbah.